

Stanisław Prędoła

Christophorus Warmers *Gazophylacium* van 1691

1 De betrekkelijke uniciteit van het *Gazophylacium*

Het *Gazophylacium* van Christophorus Warmer dat in 1691 in het toen tot Hongarije behorende Košice (Kassa, Caschau, Kaschau, Cassovia, Caschovia, Koszyce) werd uitgegeven is een in enkele opzichten vrij uniek multilinguaal gesprekboek¹. Vooral is dit het enige conversatieboek dat gesprekken in tien talen omvat en, wat voor de neerlandistiek in Midden-Europa nog veel belangrijker is, in geen ander is naast een Nederlands deel ook nog een Hongaars, Pools of Tsjechisch aan te treffen.

Volledigheidshalve dient men echter toe te voegen dat het Pools en Tsjechisch reeds in meertalige gesprekboeken van de 17de eeuw zonder Nederlands gedeelte zijn vertegenwoordigd, het eerste bijv. in *Hexaglosson dictionarium cum multis colloquijs pro diversitate status hominum, quotidie occurrentibus* (Warschau 1646) en het tweede in *Dictionariolum hexaglosson cum colloquijs aliquot sex linguarum, Latiné, Bohemicé, Germanicé, Gallicé, Hispanicé, Italicé* (Leipzig 1611)². Het Hongaars is daarentegen – voor zover ik het kan overzien – voor de eerste keer in het *Gazophylacium* in aanmerking genomen.

Het feit dat Christophorus Warmer Tsjechische en Hongaarse gesprekken in zijn *Gazophylacium* opgenomen heeft kunnen we wel uit zijn levensloop verklaren. Doorslaggevend was daarbij hoogstwaarschijnlijk

de omstandigheid dat hij zijn compilatiewerk in Slowakije heeft uitgegeven waar toen het Hongaars en Tsjechisch landstalen waren.

Het *Gazophylacium* van Christophorus Warmer is in de Engelse, Hongaarse, Poolse, Slovaakse en Tsjechische bibliografieën van oude drukken opgenomen³. R.C. Alston en P. Grzegorzcyk hebben het echter abusievelijk onder de meertalige woordenboeken geplaatst. R.C. Alston vermeldt daarbij echter oprecht het nooit zelf gezien te hebben en dit verklaart en verontschuldigt enigszins zijn foutieve classificatie.

Het *Gazophylacium* behoort tegenwoordig tot de echte zeldzaamheden in de wetenschappelijke bibliotheken in Europa. Na langdurige speurtochten is het me uiteindelijk toch gelukt een exemplaar ervan in de Nationale Széchényi Bibliotheek in Boedapest te vinden (Signatuur: RMK I 1404/II).

2 Christophorus Warmer, de bewerker van het *Gazophylacium*

Opvallend is wat de biografie van Christophorus Warmer betreft voornamelijk het feit dat de Duitse standaard-biografieën hem geheel buiten beschouwing hebben gelaten. Zeer beknopte biogrammen van hem zijn echter wel in de Hongaarse en Slovaakse biografieën opgenomen⁴. De uitvoerigste gegevens over zijn levensloop kan men in het compendium van J.S. Klein naslaan⁵.

Christophorus Warmer werd geboren in 1644 in Bolkenhain (Pools: Bolków, Latijn: Bulconis Fanum) in de omgeving van Liegnitz (Legnica), een klein stadje in Neder-Silezië, dat destijds tot Oostenrijk behoorde. Toen woedde in deze gebieden nog de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) die rampzalige gevolgen voor deze provincie had. Zijn vader Balthasar Warmer was rector van de plaatselijke school in Bolkenhain die ook door de jonge Christophorus werd bezocht. Later zette hij zijn opleiding in Breslau (Wrocław) voort en daarna studeerde hij godgeleerdheid aan de universiteit van Leipzig.

Na het afstuderen in Leipzig keerde Christophorus Warmer vermoedelijk naar Neder-Silezië terug waar hij waarschijnlijk verschillende pogingen ondernam een passende betrekking te vinden. Met gelegenhedsgedichten tracht hij ook de aandacht en gunst te winnen van plaatselijke machthebbers en potentiële werkgevers, o.a. van hertog Leopold van Brieg (Brzeg) en hertog Christianus Ulricus van Oels (Oleśnica). Zijn po-

gingen bereikten echter niet het beoogde resultaat. Neder-Silezië was door de Dertigjarige Oorlog sterk getroffen en verwoest. Gedurende de oorlogshandelingen werd de bevolking gedecimeerd. De ontwrichte economie veroorzaakte het verval van vroeger bloeiende steden. De door verschillende maatregelen getroffen protestanten vluchtten massaal naar het buitenland. Ook Christophorus Warmer zag zich door de omstandigheden gedwongen zijn geluk in den vreemde te beproeven. Hij ging dus naar het door de Dertigjarige Oorlog gespaarde Slowakije dat toen tot Hongarije behoorde. Daar woonde reeds een welvarende Duitse minderheid en dit gaf zekere uitzichten op een voor hem geschikte betrekking. Zijn beslissing werd waarschijnlijk mede bepaald door het feit dat hij intussen getrouwd was. Daarvan getuigt de volgende autobiografische formulering in zijn gelegenheidsgedicht van 1681 waarop we nog verder zullen ingaan:

Es sind nicht kleine Schmerzen,
Wenn einem Ehgenoß die helffte von dem Herzen
(Ob mir dasselbe zwar zur Zeit noch unbewust)
Wird durch den Tod geraubt, den störer aller Lust.

In Košice, de hoofdstad van Opper-Hongarije, werd Warmer in 1683 tot priester gewijd en onmiddellijk daarop begon hij ook als een predikant te werken in de Slowaakse kerk in het nabij gelegen dorp Klátov (Tokesch). Zijn kerkelijke loopbaan beloofde zich goed te ontwikkelen. Reeds rond 1691 werd hij tot archidiaconus en predikant van de Duitse parochie in Košice benoemd. (Het Duitse bevolkingsdeel in deze welvarende stad was toen toonaangevend⁶). Het *Gazophylacium* dat in hetzelfde jaar in Košice is uitgegeven vermeldt op de titelpagina trots zijn brandnieuwe functie: Artium Lib. & Lingv. Cultore & p.t. apud Cassovienses Ecclesiaste germanico. Een jaar later bracht zijn vrouw Rebekka een dochter ter wereld. Tijdens zijn op z'n minst tienjarige verblijf in Slowakije had hij een uitstekende gelegenheid om ter plaatse twee landstalen in zekere mate onder de knie te krijgen: het Hongaars en het Tsjechisch, talen die hij ook in zijn conversatieboek heeft opgenomen.

Reeds twee jaar later, d.w.z. in 1693, verliet Christophorus Warmer echter Košice met een ons onbekende bestemming. Over de motieven van deze vrij onverwachte oververplaatsing naar een andere parochie kunnen we nu slechts gissen. Toen was hij pas 49 jaar oud. Wat zijn laatste levensjaren en zijn verdere activiteiten betreft, tasten we geheel in het

duister. Zodoende kunnen we ook niet achterhalen waar en wanneer hij overleden is.

Christophorus Warmer is vooral compiler van het *Gazophylacium* en de bovengenoemde Hongaarse en Slowaakse bibliografieën en compendia vermelden ook slechts dit compilatiewerk van hem. In de Afdeling Oude Drukken van de universiteitsbibliotheek in Wrocław worden echter nog andere publicaties van zijn hand bewaard. Daarbij gaat het om drie kleine Duitse gelegenheidsgedichten die in Brieg (Brzeg) en Breslau (Wrocław) in Neder-Silezië zijn verschenen en die als het ware om den brode zijn geschreven:

1) *Christliches Klag- und Trost-Gedichte über das früh-zeitige doch selige Ableben des weyland durchlauchtigen Fürsten und Herrn Georgens Wilhelms Herzogs in Schlesien zur Liegnitz, Brieg und Wohlau* (...), Brieg 1675, Johann Christoph Jacob,

2) *Glück-wünschendes Nahmens-Gedichte, Als Der Durchlauchtige Hoch-Geborne Fürst und Herr, Herr Christianus Ulricus, Hertzog zu Württemberg und Teck, auch in Schlesien zu Oelß und Bernstadt, Graffe zu Montpelgart / Herr zu Heydenhaim, Sternberg und Medzibor, Seinen Fürstlichen Nahmens-Tag welcher war den 3. Aprilis am Sonntage Palmarum des 1678igsten Jahres Christ-eyerlich begieng* (...), Brieg 1678, Johann Christoph Jacob,

3) *Klag- und Trost- Gedichte, welches nach Tödlichem Hintrit aus diesem zeitlichen Leben in die unzweifelhafte Himmels-Glory Der Hoch- und Wohlgebohrnen Frauen; Frauen Anna Maria Berckin, gebohrner Luckin, Freyin von der Daupe und Leipe; Erbfrauen auff Stein- und Weigelsdorff* (...), Breslau 1681, In der Baumannischen Erben Druckerey.

Het eerste en derde gedicht zijn vrij typische barokke epicedia (treurliedereren) op twee Neder-Sileziërs: op de als kind overleden Georg Wilhelm (1660-1675), hertog van Liegnitz (Legnica), Brieg (Brzeg) en Wohlau (Wolów) en tevens de laatste vorst van de Piastendynastie in Neder-Silezië, en op Anna Maria von Berg (1619-1681), vrouw van Daupe en Leipe. Het tweede gedicht dat een uitgesproken vleiend karakter heeft is geschreven naar aanleiding van de naamdag van Christianus Ulricus, hertog van Württemberg, Teck en Oels (Oleśnica) in Neder-Silezië.

3 De opbouw en inhoud van het *Gazophylacium*

Het door Christophorus Warmer gecompileerde *Gazophylacium* is een vrij lijvig, maar nauwelijks verzorgd uitgegeven boek dat in totaal 315 bladzijden telt. Het heeft een opbouw die ook voor andere conversatieboeken van toen kenmerkend is. Vóór de parallelle dialogen in tien talen staat een korte inleidende proloog van 14 bldz. Daarop volgen op bldz. 17 t/m 50 beknopte en praktische richtlijnen die de uitspraak van het Pools, Frans, Hongaars, Spaans en Italiaans betreffen. Verder bevindt zich op bldz. 50-90 nog een zelfstandig grammaticaal gedeelte dat een reeks declinaties en conjugaties van alle opgenomen talen omvat. Het hoofdgedeelte van het *Gazophylacium* vormen echter acht hoofdstukken die bldz. 90-315 beslaan. In tegenstelling tot aan andere gesprekboeken is verder geen multilinguale woordenlijst toegevoegd.

De tientalige proloog aan de lezer gaat van het belang van de kennis van vreemde talen uit. In deze samenhang wordt het *Gazophylacium* voornamelijk als een taalleerboek voor het zelfonderricht aangeprezen. Het is met name voor die gebruikers bestemd die beroepshalve en om uiteenlopende en voor de hand liggende praktische redenen iets te maken hadden met het buitenland en buitenlanders. Op bldz. 8 worden daarbij vier groepen van belangstellenden expressis verbis genoemd: kooplieden, hovelingen, soldaten en reizigers. Het is echter opvallend dat daar met geen woord wordt gerept over bijvoorbeeld studenten, ambtenaren, geestelijken en diplomaten. Zij werden immers nog geacht het Latijn machtig te zijn, dat destijds nog steeds als de lingua franca van de toenmalige elites in Europa gold.

De beknopte uitspraakaanwijzingen die op de proloog volgen zijn in het Duits gesteld en ze zijn voor Duitstalige gebruikers bestemd. Daarbij wordt systematisch uiteengezet hoe men Poolse letters dient uit te spreken. Hetzelfde geldt ook voor het Frans, Hongaars, Spaans en Italiaans. Het valt te beklemtonen dat deze aanwijzingen voor het Pools, Hongaars, Spaans en Italiaans het aantal van twee of drie bladzijden niet overschrijden, terwijl ze voor het Frans 24 bladzijden omvatten. Meteen valt het echter op dat geen uitspraakregels voor het Engels, Nederlands en Tsjechisch worden verstrekt. Naar mogelijke oorzaken van deze ommissie kan men slechts gissen.

In het grammaticaal gedeelte kan men een vergaande invloed van de Latijnse grammatica vaststellen. Dit gedeelte beperkt zich slechts tot een paradigmatische presentatie van de verbuigingen van vijf substantieven

(*musa, dominus, auris, sensus, dies*) en een adjectief (*bonus*) in het Duits, Pools, Tsjechisch, Nederlands, Engels, Latijn, Frans, Spaans, Italiaans en Hongaars. Verder vinden we daar – tevens in paradigmatische vorm – de vervoegingen van de werkwoorden *esse, amare, habere* en hun equivalenten in de negen talen.

De eerste zeven hoofdstukken omvatten samenspraken in tien bovengenoemde talen: in het Duits, Pools, Tsjechisch, Nederlands, Engels, Latijn, Frans, Spaans, Italiaans en Hongaars. Deze volgorde van talen is vast en wordt in alle kapitels ook altijd consequent aangehouden. De hoofdstukken 1 t/m 7 zijn aan de volgende onderwerpen gewijd: een maaltijd, het kopen en verkopen, de schuldvordering, het reizen, de herberg, het opstaan en het koopmanschap. Opgemerkt dient te worden dat deze gespreksthematica eigenlijk vrij beperkt is. Met name gaat het daarbij om onderwerpen die vooral voor kooplieden van praktisch nut konden zijn. Algemener uitspraken beperken zich altijd tot nietszeggende formules of voorzichtig geformuleerde platitudes. Doorslaggevend lijkt daarbij de overweging te zijn om wereldlijke en kerkelijke autoriteiten met rust te laten.

Het achtste hoofdstuk is voornamelijk aan de briefwisseling gewijd, maar bovendien vindt men er voorbeelden van enkele belangrijke handelsdocumenten. Hier zijn voorbeelden van particuliere en zakelijke brieven, huurcontracten, kwitanties, obligaties en ontvangstbewijzen opgenomen. Verder vinden we nog de toen in brieven toegepaste titulatuur, getallen, namen van jaargetijden en weekdagen. De praktische betekenis van dergelijke stukken voor kooplieden is duidelijk.

Het *Gazophylacium* is weliswaar geen handboek van goede manieren, maar in de samenspraken worden steeds goede manieren in acht genomen. Alle vormen van onbeleefdheid en onfatsoenlijkheid worden strikt vermeden. Dit betreft ook de wat gewaagde, maar uiteindelijk mislukte verleidingspoging die een wellustige oudere koopman bij een braaf kamermeisje onderneemt (bldz. 210).

Te beklemtonen valt hier echter de vergaande schatplichtigheid van de dialogen in het *Gazophylacium*. De Nederlandse samenspraken aldaar vertonen – op enkele, meestal onbeduidende kleinigheden na – een bijna letterlijke overeenkomst met die in de *Colloquia et dictionariolum septem linguarum* van 1616. De Poolse dialogen zijn echter niet aan het zestellige conversatieboek *Hexaglosson dictionarium cum multis colloquijs pro diversitate status hominum, quotidie occurrentibus* schatplichtig dat in 1646 in Warschau bij de uitgeverij van Petrus Elert is verschenen.

De teksten van de samenspraken en het ortografisch-grammaticale gedeelte in het *Gazophylacium* blijken uit verschillende bronnen afkomstig te zijn. Dit probleem dient echter nog nader onderzocht te worden.

Vermeldenswaardig is in deze samenhang een lichte "couleur locale" van het *Gazophylacium* die Neder-Silezië, de geboortestreek van Christophorus Warmer, betreft. Zo wordt in hoofdstuk 5, eigenlijk slechts terloops, Breslau (Wrocław) genoemd in een gesprek van twee kooplieden. In kapittel 8 vernemen we wat meer over de welbekende renaissanceresidentie "De gulden Kroone" op de Markt in deze stad. Bovendien wordt daar ook nog Brieg (Brzeg), de residentiestad van de Neder-Silezische hertogen van Legnica, Brzeg en Wołów, vermeld.

De typografische opbouw van het *Gazophylacium*, die van de vakmanschap van de boekdrukkers in Košice getuigt, is gebruikersvriendelijk te noemen. De Duitse, Poolse, Tsjechische, Nederlandse, Engelse, Latijnse, Franse, Spaanse, Italiaanse en Hongaarse samenspraken staan daarbij in parallelle verticale kolommen. Bij het drukken van Duitse, Poolse, Tsjechische en Nederlandse dialogen is altijd de fractuur toegepast. Samenspraken in de overige zes talen zijn in de antiqua gedrukt. Dit betreft ook de brieven en zakelijke teksten in kapittel 8.

In het *Gazophylacium* zijn de belangrijkste taalfamilies en talen van het Oude Continent vertegenwoordigd. Het mag wel symbolisch heten dat een dergelijk pan-Europees taalleerboek juist in Midden-Europa is uitgegeven.

4 Inleidende opmerkingen bij het taalgebruik in het Nederlandse gedeelte

In het eerste deel van het *Gazophylacium* ontbreken aanwijzingen voor de uitspraak van het Nederlands, maar in het grammaticale gedeelte (bldz. 50-90) is het Nederlands wel in aanmerking genomen. Daarin is een vergaande invloed van de Latijnse grammatica te constateren. Vijf zelfstandige naamwoorden wier verbuiging hier gepresenteerd wordt, d.w.z. *de konste*, *de heere*, *dat ore*, *de sin*, *de dach*, zijn equivalenten van vijf Latijnse substantieven die vijf Latijnse declinaties vertegenwoordigen: I. *musa*, II. *dominus*, III. *auris*, IV. *sensus* en V. *dies*. Deze equivalenten zijn echter toevallige verzamelingen ten opzichte van de grammatica van het Nederlands. Voor deze zelfstandige naamwoorden heeft Christopho-

rus Warmer grammatische vormen aangegeven die beantwoorden moesten aan zes Latijnse naamvallen in het enkelvoud en in het meervoud. Daardoor heeft hij echter de verbuigingsparadigma's van het Nederlands bovenmatig uitgebouwd.

Daarop volgt het verbuigingsparadigma van het adjectief *bonus* en zijn equivalenten in negen levende talen, daaronder ook in het Nederlands. Daarbij worden drie genera, twee numeri en zes casus aangegeven. Dit bovenmatig uitgebouwde verbuigingsparadigma is echter inadequaaf voor de grammatica van het Nederlands van toen.

In aansluiting daaraan vindt men de werkwoorden *esse*, *amare* en *habere* en hun equivalenten in negen opgenomen talen, waaronder ook in het Nederlands. Het paradigma omvat bijna alle vormen van de Latijnse vervoeging (voor *esse* en *habere* slechts in het actief en voor *amare* ook in het passief). Voor deze vormen zijn min of meer geschikte equivalenten in deze talen aangegeven.

Het Nederlandse gedeelte in hoofdstukken 1 t/m 8 van het *Gazophylacium* is – zoals eerder vastgesteld – verregaand schatplichtig aan de bovengenoemde *Colloquia et dictionariolum septem linguarum* van 1616. De Nederlandse tekst van deze *Colloquia* is echter verre van uniformiteit. Uit de levensloop van Christophorus Warmer blijkt duidelijk dat hij nooit in de Lage Landen is geweest. Niet ongegegrond is dus de veronderstelling dat hij het Nederlands niet machtig was. Als compiler van het *Gazophylacium* was hij zodoende niet in staat de Nederlandse tekst te uniformeren. Daardoor kan men dus ook het feit verklaren dat bepaalde woorden op verscheidene plaatsen orthografische, fonische of morfologische doubletten vertonen.

In de 17de eeuw was er nog geen sprake van eenheid van spelling. Het is dus niet verwonderlijk dat verschillende spellingsdoubletten bijzonder talrijk zijn. Daartoe behoren o.a. *brenger* : *brengher* *Dauid* : *David*, *drije* : *drye*, *ghemein* : *ghemeyn*, *gheraken* : *geraken*, *gheuen* : *gheven*, *gheulochten* : *ghevlochten*, *God* : *Godt*, *herberge* : *herberghe*, *huis* : *huys*, *iae* : *jae*, *ic* : *ick*, *iaer* : *jaer*, *jemandt* : *yemand*, *merct* : *merckt*, *neue* : *neve*, *partije* : *partye*, *schuldich* : *schuldig*, *seuen* : *seven*, *sijn* : *syn*, *stuiver* : *stuyver*, *tijt* : *tijdt*, *uren* : *vreb*, *uut* : *wt*, *vrient* : *vriendt*. Inconsequent is ook het hoofdlettergebruik bij zelfstandige naamwoorden. Talrijke evidente drukfouten zijn daardoor te verklaren dat de uitgeverij van Johannes Klein in Košice vermoedelijk over geen corrector beschikte die het Nederlands machtig was.

Zeldzamer kan men fonische doubletten tegenkomen, bijv. *borse* : *beurs*, *emmers* : *immers*, *huer* : *uur*, *laetsten* : *lesten*, *paert* : *peert*, *schencken* : *schincken*, *sendet* : *seyndt*. In tegenstelling tot *paert* : *peert* vertonen *eerweerdich*, *gheerne*, *herdt*, *leeg*, *leersen*, *neersticheyt*, *quellijck*, *steert*, *weert* echter geen varianten met <ae>. Ook *bermherticheyt*, *Bertelemeus*, *dempich*, *kemmen*, *lanterne*, *merct*, *swert*, *werm* hebben geen doubletten met <a>. Tevens is het opvallend dat men bij *diere* ‘duur’ en *vier* ‘vuur’ geen varianten met <ue> tegenkomt. Morfologische doubletten, bijv. *en* : *ende*, *heeft* : *hevet*, *moecht* : *meughet*, *op* : *oppe*, *ses* : *sesse*, *waerom* : *waeromme*, *wt* : *wte* zijn echter erg zeldzaam.

Bij sommige plaatsnamen in het Nederlandse gedeelte is een duidelijke interferentie van het Duits vast te stellen. In plaats van *Polen*, *Silesie*, *Sweden*, *Weenen* vindt men daarin *Pohlen*, *Schlesien*, *Schweden*, *Wien*. Hetzelfde betreft ook enkele van plaatsnamen afgeleide adjectieven. In plaats van *Boheemsch*, *Pools* komen daarin *Boemisch*, *Polnisch* voor⁷.

Typisch voor het Nederlands in het *Gazophylacium* zijn bovendien nog twee kenmerken.

1) Lexicale archaïsmen. Men moet daarbij beseffen dat het *Gazophylacium* meer dan drie eeuwen geleden is verschenen. Bovendien gaat de Nederlandse tekst op het conversatieboek van het jaar 1616 terug. Het kan ons dus ook niet verwonderen dat we daarin een reeks woorden tegenkomen die in het moderne Standaardnederlands niet meer gangbaar zijn, bijv. *alleleens*, *belgen*, *bonette*, *caroten*, *coutinghe*, *dwale*, *ghevader*, *heymelijke*, *inlandisch*, *lestent*, *paeyement*, *peys*, *potagie*, *proncken*, *Sinxen*, *snutten*.

2) Fraseologische archaïsmen. Opmerkelijk zijn ook vaste woordverbindingen en fraseologismen die tegenwoordig niet gebruikelijk zijn, bijv. *t' uwe goeden belieften*; *t' uwen besten*; *ick breng u't*; *ick sal u bescheet doen*; *goede chiere maken*; *men sal u goeden coop gheuen*; *te degen*, *t'is al in goeden doene*; *sonder faute*; *tot uwen ghebode*; *ick sal u gheselschap houden*; *te Gode bevele ick u*; *behoudens uw gracie*; *ick sal u gheven goeden coop*; *coopmanschap doen*; *hoeveel loefdy 't stuck*; *met oorlove*; *daer en is gheenen raet toe*; *meer dan twintich reysen*; *hoeveel schillet*; *ter slinker handt*; *hoe vaerdy al*; *ick en sal u niet verloven*; *vremd van talen*; *vrouwe ghevader*; *wat ure is 't*.

Noten

- ¹ In hoofdstuk 8, dat grotendeels aan de briefwisseling is gewijd, komt men twee keer de datum 1682 tegen. Men zou zich dus kunnen afvragen of Christophorus Warmer rond die tijd bezig was zijn *Gazophylacium* te bewerken.
- ² Gegevens over de oudste gedrukte Poolse gesprekboeken kan men vinden in J. Łoś: *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych)*. Lwów, 1922. bldz. 110-114. Over de Poolse conversatieboeken van de 17de eeuw berichten: L. Słowiński: *Nauka języka polskiego w szkołach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Poznań, 1978. bldz. 40-58, A. Rombowski: *Nauka języka polskiego we Wrocławiu (koniec wieku XVI – połowa wieku XVIII)*. Wrocław, 1960. bldz. 127-131, R. Pawłowska: *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*. Gdańsk, 1979. bldz. 9-21.
- ³ R.C. Alston: *Bibliography of the English language from the invention of the printing to the year 1800*, vol. II. Bradford, 1967. bldz. 21, K. Szabó: *Régi Magyar Könyvtár*. vol. II. Budapest, 1885. bldz. 457, J. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891-1914. vol. 14, bldz. 1433, K. Estreicher: *Bibliografia polska*, vol. 32. Kraków, 1932. bldz. 201, P. Grzegorzczak: *Index lexicorum Poloniae*. Warszawa, 1967. bldz. 32, J. Čaplovič: *Bibliografija tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Díl 1, Martin 1972. bldz. 725, F. Horák: *Knihopis Českých a Slovenských Tisků. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Část IX, Ročník XVIII*. Sešit 251-263, Praha, 1967. bldz. 8.
- ⁴ Hiermee betuig ik mijn oprechte dank aan mw. dr. Weronika Karlak van de Afdeling Oude Drukken van de Universiteitsbibliotheek in Wrocław voor haar waardevolle aanwijzingen i.v.m. de biografische bronnen van Christophorus Warmer.
- ⁵ J.S. Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Leipzig, Ofen, 1789-1873. p. 514 e.v.
- ⁶ J.H. Zedler: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*. Vol. 5, Graz, 1961. bldz. 1220.
- ⁷ Hiermee betuig ik mijn oprechte dank aan mw. dr. M.A. Mooijaart (Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden) voor haar belangrijke opmerkingen i.v.m. de zeventiende-eeuwse vormen van de bovengenoemde plaatsnamen de ervan afgeleide bijvoeglijke naamwoorden.

Bibliografie

- Alston, R.C.: *Bibliography of the English language from the invention of printing to the year 1800*. vol. II. Bradford, 1967.
- Bradley, H.: *Dialogues in French and English by William Caxton*. London, 1900.
- Bree C. van: *Historische grammatica van het Nederlands*. Groningen, 1987.

- Bree C. van: *Historische taalkunde*. Leuven, Amersfoort 1990. Bruin-van der Helm J. de, Tutto el mondo non peza tanto – die ganze werelt en weget niet soe vele. Een Italiaans-Nederlands gesprekboek voor kooplieden. In: *Incontri (NS)*, 11 (1996), p. 111-130.
- Bukowcowa, Z., Kucala, M.: *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, vol. 1-3. Wrocław [etc.] 1979-1981.
- Callaey, F.: La vie belge au temps jadis d'après les Manuels de conversation. In: *Bulletin de l'Institut Historique Belge à Rome*, V(1925), p. 1119-136.
- Čaplovič, J.: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Díl 1, Martin, 1972.
- Claes, F., Bakema, P.: *A Bibliography of Dutch Dictionaries*. Tübingen, 1995.
- Czerner, O., Rozpędowski, J.: *Bolków i Świny*. Wrocław, 1960.
- Długosz-Kurczabowa, K., Dubisz, S.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1999.
- Estreicher, K.: *Bibliografia polska*, vol. 32. Kraków, 1938.
- Fałowski, A. (Hrsg.): "Een Rusch Boeck". *Ein russisch-deutsches anonymes Wörter- und Gesprächsbuch aus dem XVI. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien, 1994.
- Gessler, J. (red.): *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen. Le Livre des Mestiers de Bruges et ses dérivés*. Brugge-Bruges, 1931.
- Grzegorzcyk, P.: *Index lexicorum Poloniae*. Warszawa, 1967.
- Günther, E.: Ein niederländisch-russisches Gesprächsbuch aus dem 17. Jahrhundert. In: *Zeitschrift für Slawistik*, 8(1963), p. 485-496.
- Hermkens, H.M.: *Inleiding tot het zeventiende-eeuws. 's-Hertogenbosch*, 1973.
- Hermkens, H.M., Ketterij, C. van de: *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Vertaalboek*. Groningen [s.d.]. *Hexaglosson dictionarium cum multis colloquijs pro diversitate status hominum, quotdie occurrentibus*. Varsaviae, 1646.
- Hoffmann von Fallersleben, A.H.: *Gesprächsbüchlein*. Hannover, 1854.
- Horák, F.: *Knihopis Českých a Slovenských Tisků. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Část IX. Ročník XVIII. Sešit 251-263*. Praha, 1967.
- Jakobson, R., Schooneveld, E. van: *Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian*. Copenhagen, 1961.

- Jöcher, Ch.G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig, 1750-1751.
- Klein, J.S.: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Leipzig, Ofen 1789-1873.
- Klemensiewicz, Z.: *Historia języka polskiego*, vol. 1-3. Warszawa, 1976.
- Klemensiewicz, Z., Lehr-Spławiński, T., Urbańczyk, S.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1965.
- Koelmans, L.: *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands*. Utrecht, 1978.
- Kooiman, K.: Populaire taalstudie in de zestiende eeuw. In: *De Nieuwe Taalgids* XII (1918), p. 65-75.
- Korne, A. de, Rinkel, T.: *Cursus zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen, 1978.
- Kronenberg, M.E.: Een Nederlandsch-Latijnsche samenspraak uit 't begin van de 16e eeuw. In: *De Nieuwe Taalgids* XVII (1923), p. 136-143.
- Kronenberg, M.E.: Het vocabulaire van Noël de Barlaimont. In: *De Nieuwe Taalgids* XII (1918), p. 172-173.
- Kuraszkiewicz, W.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa, 1972.
- Lehr-Spławiński, T.: *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*. Warszawa, 1978.
- Loey, A. van: Nog fragmenten van een gesprekboekje. In: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 1935. p. 5-23.
- Loey, A. van: *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen, 1970.
- Łoś, J.: *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych)*. Lwów, 1922.
- Mayenowa, M.R. (red.): *Słownik polszczyzny XVI wieku*, vol. 1-26 (A-Polżyć). Warszawa, 1966-1998.
- Overdiep, G.S.: *Zeventiende-eeuwsche syntaxis*. Groningen, Batavia 1931-1935.
- Pawłowska, R.: *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*. Gdańsk, 1979.
- Plath, J.: *Kaschauer Chronik. Ausführliche Geschichte der k. Freistadt Kaschau seit ihrem Ursprunge bis zum Programm der feierlichen Begrüßung des ersten Lokomotivs im Kaschauer Bahnhofs*. Kaschau, 1860.

- Prędoła, S.: *Der älteste mehrsprachige Sprachführer mit Niederländisch und Polnisch* (im Druck).
- Reczek, S.: *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968.
- Riemens, K.-J.: Bijdrage tot de bibliografie van Noël van Barlaimont. In: *Het boek*, 1929. p. 11-22.
- Riemens, K.-J.: De datum van de vocabulaire van Noël de Barlaimont. In: *Het boek*, 1918. p. 372-373.
- Riemens, K.-J.: *Etude sur le texte français du "Livre des Mestiers", livre scolaire français-flamand du XVe siècle*. Paris, 1924.
- Rizza, R. (ed.): *Colloquia et dictionariolum octo linguarum*. Viareggio-Lucca, 1996.
- Rombowski, A.: *Nauka języka polskiego we Wrocławiu (koniec wieku XVI – połowa wieku XVIII)*. Wrocław, 1960.
- Rospond, S.: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1973.
- Sassen, A.: *Zeventiende-eeuwse teksten*. Groningen, 1973.
- Slovenský Biografický Slovník*, vol. IV. Martin, 1994.
- Słowiński, L.: *Nauka języka polskiego w szkołach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Poznań, 1978.
- Stallaert, K.: Onderrigten om de tafel te dienen. Fransch en Nederduytsch. Fragment uit de XVe eeuw. In: *De Dietsche Warande 1* (1855), p. 253-257.
- Steige, B.G.: *Bolkenhainische Denkwürdigkeiten*. Hirschberg, 1795.
- Steige, B.G., Teichmann, A.: *Chronik der Stadt Bolkenhain*. Bolkenhain, 1911.
- Stein, G.: English-German / German-English Lexicography. Its early beginnings. In: *Lexicographica I* (1985), p. 134-164.
- Sterkenburg, P.G.J. van: *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen, 1981.
- Strutyński, J.: *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*. Kraków, 1999.
- Szabó, K.: *Régi Magyar Könyvtár*, vol. II. Budapest, 1885.
- Szinnyei, J.: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891-1914.
- Terstyński, J.B.: *Cassovia vetus ac nova chronologice proposita*. Cassoviae, 1732.
- Verdenius, A.A.: *Studies over zeventiende-eeuws. Verspreide opstellen en aantekeningen*. [Z.p.] 1946.

- Verdeyen, R.: *Colloquia et dictionariolum septem linguarum*. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie*. Gent 1909, p. 438-592.
- Verdeyen, R.: *Colloquia et dictionariolum septem linguarum*. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 en opnieuw uitgegeven door prof. dr. R. Verdeyen. Antwerpen, 's-Gravenhage, 1926-1935.
- Vooys, C.G.N. de: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Antwerpen, Groningen, 1952.
- Vreese, W. de: Een Fransch-Nederlandsche "Leere van Hoveschede" uit het einde der XVe eeuw. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* LII (1933), p. 86-142.
- Walczak, B.: *Zarys dziejów języka polskiego*. Wrocław, 1999.
- Weijnen, A.A.: *Zeventiende-eeuwse taal*. Zutphen [s.d.].
- Zedler, J.H.: *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*. Graz, 1961.